

ИЗДАТЕЛИ С ПРИНОС ЗА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Лъчезар Георгиев

През Възраждането селищата от Търновския санджак (окръжие) се превръщат във важни стопански средища за търговия. Стопанските връзки с вътрешността на Османската империя, удобните транспортни и пътни комуникации съдействат за просперитета на селища като Свищов, Търново, Лясковец. Икономическото оживление налага развитие на образованието. Още през 1815 г. в Свищов, учителят Емануил Васкидович открива светско училище, а през 30-те години на века Христки Павлович основава в града едно от първите български класни училища. През следващите десетилетия в Свищов пребивават и други известни учители с определени книжовни интереси – Иван Стоянов Мерданчанина от търновското село Мерданя, Георги Владикин, Васил Данилов Манчев (Манчов), Никола Касапски, Стефан Илиев Попов от Разград, Янко Мустаков, Тодор Хрилув от Лясковец. Със Свищов и Търново са свързани и Неофит Хилендарски Бозвели, Георги С.Раковски, Димитър Емануилов Шишма-

нов. Всички тези личности – учители, борци за независима българска екзархия, участници в национално-освободителното движение, формират през Възраждането значими издателски прояви, които съдействат за развитието на родното образование, подпомагат обучението в училище, разширяват духовния кръгзор на българина.

Темата за издателските и печатарските центрове през Възраждането е значима и предмет на едно голямо изследване, затова ние ще се ограничим да очертаем някои от основните приноси на някои малко познати и забравени книжовници-издатели в развитието на образованието, като подчертаваме присъствието на учебната, учебно-помощната и просветителската литература в репертоара на по-видните издатели и печатари до Освобождението.

Първите български издатели започват своята работа в период, свързан с утвърждаването на българския книжовен език и в издаваните от тях книги се чувства вли-

янието на църковнославянската традиция.

Издателят *Василий Ненович* (неизв. Свишов — 9 окт. 1834) прави първия значим опит за издаване на детска църковна история за българските училища. Установил се през 20-те години на XIX век в Букурещ, той е в творчески връзки с д-р Иван Селимински, Атанас Кипиловски и дори става настоятел през 1824 г. на книгата “Буквар с различни поучения, собрани от Петра х. Беровича за българските училища”, отпечатана в Брашов и известна като “Рибния буквар”. През 1825 г. В. Ненович заминава за Будапеща. В кралската университетска печатница той издава “*Свещеная история църковна от вехтиет и новиет завет. Сокращенно сочинена на славенобългарскиет язык със питания и ответи заради малките деца от еднаго любородна и ся издава на печат от настоятелят Василия Н. Неновича*”. Книгата е в обем от 48 с. и е набрана на църковнославянски шрифт. Дванадесет години покъсно тя е преиздадена от известния по това време пътуващ книжар-издател хаджи Найденович Татарпазарджичанина. Пак в Будапеща (Будим) в същата печатница излиза и друга книга, в която В. Ненович опростено и

синтезирано се опитва да предаде своите възгледи и педагогически концепции за обучението на подрастващите. Това е “Буквар за децата на славено-българскиет народ”, в скромния обем от 32 с.

Докато Василий Ненович може да се счита за първия значим издател, представител на свищовската интелигенция, която работи извън пределите на България, то *Христаки Павлович* (1804—1848), макар и роден в Дупница, е свищовският учител-издател, който още през 1833 г. в княжеско-сръбската типография в Белград издава първата математическа книга за училищата у нас “*Аритметика или наука числителна*”. Книгата е в три части и завършва с празничен месецословец. Предназначена е за обучение в началните училища. Прави впечатление интересното художествено-техническо оформление с удачно избрани емблеми и графични знаци, с разнообразни шрифтове, които улесняват и акцентират върху детската зрителна памет. Две години по-късно Хр. Павлович издава в Белград “*Писменик общополезен на секаго единороднаго ми българина от кой и да е чин и возраст*” със съдействието на свищовеца Яков Илиев. Книгата включва 84 с. заедно с приложението в края разписание на спомо-

ществователите. Авторът мотивира убедително съображенията си относно изграждането на единни правила за писмено общуване и поддържане на кореспонденция, която според Хр. Павлович е крайно необходима за човешкото общуване. През същата 1835 г. Хр. Павлович печата в Белград *"Разговорник греко-болгарский за ония, които желаят греческий язык да се научат, при когото и една кратка Болгарска история приложи се"*. Предисловието е набрано с граждански гармондов шрифт. Речникът е изпълнен в две колони – вляво на страницата е гръцкият текст с българска транскрипция, набран с църковнославянски букви. Вдясно е даден преводът на български с граждански шрифт. Думите са подбрани тематично, например "Имена. Божествени. Дяволски. Стихии." и т. н. "Разговорникът" съдържа 4000 гръцки думи и 37 разговора, преведени и разтълкувани на български. Но Хр. Павлович изразява желанието си читателите на разговорника само да се ползват от знанията, без да се гърчечат и да наричат себе си гърци. Увлечението по елинизма може да е пагубно, уточнява авторът. В края на предисловието Хр. Павлович се подписва: "В. Свищов, желател Болгарского просвещение". Идеите на Века на просвещението и

Великата френска революция, своеобразно интерпретирани, са формирали творческото кредо на издателя, което той ще отстоява и в други свои книги. Мотива за славното историческо минало на народа той вплита в най-обществено значимия си труд *"Царственик или история Болгарская която от где са Болгаре произошли, како са кралествовали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго попаднали..."* (Будапеща, 1844, 80 с.). Получилият широка популярност "Царственик" е първото печатано и преработено издание на "История славеноболгарская" на Паисий Хилендарски. Своеобразен лейтмотив на изложението е темата за гръцкото вероломство и българското несъгласие като една от главните причини за несполуките, сполетели българското царство. За да извърши съставителството на "Царственика", Павлович използва "Рилската преправка" на Паисиевата история – компилация между творбата на Паисий и "История в кратце о болгарском народе словенском" от йеросхимонах Спиридон Габровски. Но авторът добавя и отстранява текстове, особено пасажи, нямащи общо с българската история. Без да има необходимата подготовка за този вид съставителство, която да обслужва нарас-

налите нужди на българското училище, свищовският издател се доверява на първоизточниците и не извършва достатъчно проучвания, които биха спомогнали да се отстранят произволни неточности в „Царственика“. Въпреки това книгата получава широка популярност, за да стигне до най-отдалеченото място на отечеството и да роди едно ново самочувствие и в най-слабо образованите българи.

Хр. Павлович издава и други книги, свързани с българското просветно дело — *„Граматика славеноболгарска“* (Будапеща, 1836), преиздадена през 1845 г.; *„Канон молебный ко святому священномученику Харалампию во время мора поемый“* (Букурещ, 1844); *„Изгубеное дете или приключение весма приятно и полезно“* (Будапеща, 1844); *„Баснословие Синтипи философа весма любопитное от перский на греческий, от греческий же на болгарский язык преведеное от Х. П. д. п. н. ч. н. н.“* (Будапеща, 1844). Този свищовски издател е явление в зараждащата се издателска дейност през Възраждането. Книгите му — авторски, преводни, съставителски, стават популярни сред българите, повдигат народността им самосъзнание, успешно служат в тогавашната образователна система. Хр. Павло-

вич установява контакти с печатниците на кралския университет в Пеща, с типографията на Сръбското княжество в Белград и Крагуевац, с печатницата на букурещкия княжески печатар Захария Каркалеки. Заслуга на издателя е, че успява да създаде широка мрежа от спомоществатели на своите издания, една голяма част от които са негови колеги учители от цяла България. Особено внимание отделя на художественото и техническото оформление на учебниците, помагалата, речниците, които издава.

През 30-те и 40-те години на XIX век започват активна дейност и други издатели с приноси към родното образование. Ползотворното творческо общуване между *Емануил К. Васкидович* (1795-1875) и *Неофит Хилендарски Бозвели* (1785-1848) ражда енциклопедичното учебно помагало в шест части *„Славеноболгарское детеводство за малките деца“*, печатано в Крагуевац и Белград през 1835 г., включващо буквар, известия за петте чувства, нравоучителни басни и повести, граматика, аритметично ръководство, славянобългарски послателник за наставление на българските юноши. „Детеводството“ е отпечатано благодарение на Неофит Бозвели, който заминава от Свищов за Крагуевац и Белград и след

много затруднения успява да осъществи замисленото. Тази енциклопедична поредица, макар и със скромен обем на текстовете, успява да изиграе важна роля за създаването на новобългарската учебна литература. Тя е едно от първите написани на говорим език учебни пособия. Светското и съдържание, достъпността на стила и удачните оформителски решения на издателите правят "Детеводството" популярно из много български селища, където то служи за любопитно четиво, но и помага значително в училищната работа.

В Сърбия през 1835 г. Неофит Хилендарски Бозвели издава и "*Краткая священная история и священный катихизис*". Ем. Васкидович също се изявява самостоятелно, като през 1837 г. в Брашов печата на гръцки своята "*Педагогическа граматика*". През 1846 г. в отговор на започналата срещу него клеветническа кампания той печата в Будапеща брошурата "*Прескорбно оправдание Еманоила Васкидовича, тридесетолетного учителя Свищовско-го училища святаго Преображения против клеветника*", като дава свои биографични сведения и данни за развитието на учебното дело и училището в Свищов. На следващата година в Белград Васкидович печата "*Перва понятия*

за детинско употребление кога-то начнът свободно да четат". Същата година е уволнен като учител. Въпреки това 1847 е благодатна за свищовския издател. В правителствената печатница в сръбската столица той печата и други учебни помагала: "*Наръчна книжка сочинена от Еманоила Васкидовича за българските деца и девизи*" (31 с.); "*Сокращение на священата история*". През 1852 г. с иждивението на свои съмишленици от Плевен, където е учител, в типографията на "Цариградски вестник" печата "*Детинско прибавление или различни нравствени поучения и нравоучителни истории*" (136 с.). След завръщането си в Свищов Ем. Васкидович в съавторство със свищовския учител от руски произход Георги М. Владикин издава благодарение подкрепата на свищовското читалище "*Буквар за първоначалните ученици*" (Нови Сад, 1857) и "*Чис тописание за българските юноши*" (Будапеща, 1858). Ем. Васкидович замисля и първата по рода си във възрожденската ни книжнина енциклопедична поредица, като през 1857 г. в букурешката печатница на Йосиф Романов издава първа част на "*Кратка енциклопедия за децата*". Редица свои ръкописи той не успява да отпечата. Те също са

свързани с обучението в началното училище.

Характерно за изданията на Ем. Васкидович е, че те излизат в немалки за времето си тиражи. "Детинско прибавление" има тираж 2000, "Чистопописание" — 5000, а останалите не са под 1000 екземпляра, в самостоятелно авторство, в съавторство, а често автор и издател са идентични. Тематично произведенията му са насочени в областта на учебната и помощната литература. В жанрово отношение предпочита формата на учебника, помагалото, но не липсват и други опити — енциклопедични по характер творби, полемична публицистика. Езикът му е в съзвучие с тенденцията за оформящия се новобългарски книжовен език — употреба на членната форма, отсъствие на падежи, постепенна замяна на носовките и ятовата гласна. Стилът е четивен и достъпен за широк кръг читатели. Ученик на Васкидович е бъдещият голям издател и поет Петко Рачев Славейков.

Като преводач и издател в средите на българската емиграция в Румъния се явява и свищовецът *Васил Станкович*. През 1845 г. в букурещката печатница на Йосиф Копайнига излиза книгата му "*Покрестението на одного свещеника Исидина или Началото на Християнството*".

Свой дисертационен труд по медицина в Париж през 1848 г. печата и защитилият докторат по медицина във френската столица свищовец *д-р Георги Атанасович*.

Между издателите от средата на XIX век се откроява фигурата на учителя *Иван (Йоан) Стоянов Мерданчанина*. Първата си книга той печата в Княжеско-сръбската типография в Белград през 1845 г.: "*Две советователни слова Плутарха Херонеа о воспитании детей и Исократата Ритора о благоденствии юности*", превод от сръбски на издателя. Същата година Ив. Стоянов прави превод и на важния правителствен документ — Хатишерифа. Този свищовски издател съдейства и за издаване на книгите на Николай Трендафилов "*Цветособрание на сичкото презгодишно церковно богослужение*" (Букурещ, 1847) и "*Воскресник нов*" с вечерни, утрини и утринни стихирни (Букурещ, 1847). Наред с усилията за създаване на преводна и компилативно-съставителска книжнина с просветен характер Ив. Стоянов решава да издаде отново популярния "*Кириакодромион, сиреч Неделник поучение*" на Софроний Врачански. Извършва голяма организаторска дейност, като събира спомоществатели от много български селища за 1021 екзем-

пляра на бъдещото издание. Редактирането на текста поверява на вещия книжовник и издател от Свищов – учителя Тодор Хрулев. Обемното издание – 343 с., излиза през 1856 г. в печатницата на д-р Данило Медакович, сподвижник на Г. С. Раковски. За пръв път стилът на Софроний зазвучава изчистен, съобразен с особеностите на формирацията се книжовен български език, но и запазвайки свежестта на оригинала. Творческите контакти между двамата издатели продължават. През 1858 г. в типографията на митрополит Нифон в румънската столица, с “иждивението” на Иван Стоянов са отпечатани книгите на Тодор Хрулев: *“Кратак катихизис”*, *“Кратка свята история”*, *“Ижица Доситея Обрадовича”*. Но учителят издател Иван Стоянов не е чужд и на поетическото творчество. В бр. 53 от 22 септември на “Цариградски вестник” е публикувано стихотворението му “Ученическа песен”.

С книжовен Свищов е свързан и роденият в Калофер *Хрисант Йованович*. Наред с известния покъсно печатар хаджи Димитър Паничков той учи в родния си град при Неофит Бозвели. Около 1843 г. е учител в Свищов, след което учи в Белградската богословска академия и вероятно с ус-

тановяването си като игумен на сръбския манастир “Св. Роман” прави превод от сръбски на български съчинението на Павел Шафарик *“Цветообращение на старославенската книжнина в България”* (Белград, 1849).

Един от най-значимите възрожденски издатели е учителят *Тодор Хрулев* (1821 – 1865). Макар да живее твърде кратко, той издава 22 книги с педагогическа насоченост. С преиздадените след смъртта му книги броят им е 32. Роден в Лясковец, Т. Хрулев прекарва живота си във възрожденски Свищов и следвайки примера на учителя си Христати Павлович, започва отрано да съставя учебници, да превежда книги, да редактира. Книги печата в големите печатарски центрове – Букурещ, Браила, Земун, Виена, Одеса, Нови Сад. В румънската столица излизат най-много негови издания. Т. Хрулев работи с печатниците на Йосиф Романов, с типографията на митрополит Нифон, с литографията на И. Пернет, с печатниците на Й. Копайнига и на Ст. Расидеску, а в Браила – с румъно-българската печатница на Христо Ваклидов.

По своята тематика книгите, които издава Т. Хрулев, са свързани с учебния процес – *“Кратка аритметика за началните*

ученици" (1858), "Българска граматика" (1859), "Венец азбучний" (1855), "Кратка география или землеописание" (1858), "Сокращенний катихизис за началните ученици, които са свършили буквари" (1860), "Първи знания" (1863), "Кратко землеописание" (1863), "Детинско душесловие или разговор за познанието на душата" (1863). Заслуга на Т. Хрулев е съставителството на речник на чуждите думи (1863) и преводът от сръбски на "Ижица Доситея Обрадовича" (1858).

Този плодовит издател се стреми да излезе от рамките на местното, като създава общонационални приноси в издаваната книжнина. От значение е, че получава досег с европейската култура, с големите европейски издателски центрове в съседство с Османската империя. Достъпният стил и език на Т. Хрулев като автор на учебници и учебни помагала му създава популярност в цялата Дунавска област, където в училищата се преподава по неговите буквари, граматики, землеописания, молитвеници, катихизиси. От друга страна, книгите, свързани с учебния процес, са малки по обем и това позволява текстът бързо и лесно да се усвоява от учащите се. Последните месеци от живота на издателя са изпълнени с трагизъм.

Престоял в русенската тъмница, на 22 юли 1864 г. е изпратен от Русе във Варна, а оттам в Диарбекир на заточение, където умира на 30 януари 1865 г. Т. Хрулев става жертва на гръцкото фанариотско духовенство, което с коварство успява да издейства неговото затваряне. Осъждането му се свързва и с получаването на книги, които лясковчанинът П. Калянджи издава и му изпраща от Русия. Книгите съдържат нетърпими за правителството изрази, а това всъщност са само обикновени читанки и помагала за детското обучение.

Малко познат е свищовският издател *Алеко Ангелов Кръстевич*. По професия търговец, той пътува често до Виена, знае добре немски и това му помага да преведе и издаде една ценна за българското просветно дело книга – "Водачът по пътя на живота, нравствеността в класическите поучения. Един дар за всяка възраст и в двата пола". Изданието е отпечатано в печатницата на Леополд Сомер и съдружие във Виена през 1870 г. Тиражът от 1001 екземпляра е дарение от издателя за бедните ученици в Свищов и други български селища. Книгата получава насърчителни отзиви във вестниците "Турция" и "Свобода", в кн. 5-6,

1872 г. на “Периодическо списание на българското книжовно дружество”, в издаваното от Р. И. Блъсков в Букурещ списание “Училище”. Още в първия брой от 5 ноември 1870 г. в рубриката “Книжевност” редакторът отбелязва обществената полезност и значимост на изданието. В същата книжка е поместен откъс от шеста глава на книгата. Впоследствие А. Кръстевич е сътрудник на сп. “Училище”.

Видният обществен деец и издател *Драган Киряков Цанков* (1828—1911) също дава принос за развитието на българското образование. Около 1855-56 г. той прави опит да разкрие в родния Свищов печатница, дори доставя необходимата печатарска техника от Виена, но тъй като получава разрешение за отваряне на печатница в Цариград, откарва техниката в османската столица и започва да издава в. “България”. Др. Цанков е и първият директор на откритата през 1864 г. печатница на Дунавската област в Русе. Встрани от обществените си прояви той се изявява като преводач и издател на книжнина в подкрепа на българското просветно дело. Още през 1852 г., докато е във Виена, съвместно с брат си Антон Киряков издава *граматика на източнoбългарско наречие с българo-*

немски разговорник, отпечатана в печатницата на Л. Сомер. Проучил примера на Паисиевата история и “Царственика” на Хр. Павлович, в “Месяцословец за 1857”, печатан в първата си годишнина в печатницата на “Цариградски вестник”, Д. Цанков публикува съчинението си *“Един поглед върху българската история”* (с. 60 -128). През 1866 г. Л. Сомер печата във Виена второто издание със заглавие *“Кратка история”*. В същата печатница две години по-късно Драган Манчов издава за трети път *“Кратка българска история от Д. Цанкова”*. Четвъртото и петото издание излизат през 1869 и 1870 г. Завърнал се в Цариград непосредствено преди Освобождението, Д. Цанков възнамерява да продължи издаването на редактираното от него списание *“Ръководител на основното учение”* (I - 15.XII.1874) с ново име – *“Отхрана”*, като списанието запази педагогическия си характер, но да се промени съдържанието с разнообразни материали и с поизгодна за учителите цена. Тази идея не се осъществява поради бурните общественно-политически събития в империята.

Една учебна година просъществува първото у нас частно търговско училище в Свищов. То е

организирано от *Димитър Ем. Шишманов*, който преди откриването му издава в печатницата на Дунавската област в Русе в началото на 1873 г. рекламната брошура-проспект *"Първо българско приватно търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов"*. Текстът аргументирано посочва целите и задачите на новото учебно заведение, което според автора трябва да подпомогне развитието на индустрията и търговията. Посочени са дисциплините, по които ще се преподава – практическа търговска аритметика, търговска география, търговска история, търговска терминология, статистика, счетоводство, търговски закони, краснопис, свободно рисуване, турски, френски и немски език. Функционираше само от 1873 до 1874 г., училището става първообраз на държавната търговска гимназия в Свищов, открита десет години по-късно и спомогнала изключително за подготовката на търговски и финансови кадри за новата българска държава.

Още в края на 60-те години на века друг свищовец, на когото не са чужди издателски прояви – *Николай Христатиев Павлович* (1835-1894), става инициатор за

организиране на академия за прекрасно художество. Този виден художник, чиито литографии ще станат познати на всеки българин, ратува за организиране на учебно заведение по живопис, опирайки се на добрия пример на подобни европейски училища и академии в Европа, където сам е получил образованието си. Възгледите си Н. Павлович развива в издадената от него брошура *"Заведение за живопис как да ся устрои в България и позив за поддържането му"* (Русе, печатница на Дунавската област, 1867). Според автора тъкмо Свищов с модерното устройство и структура на своите училища е удобен за организиране на този тип учебно заведение.

С казаното дотук се очертават само основните моменти от приноса на някои от посочените малко познати издатели за развитието на родното образование. Още много други по-малко известни местни книжовници и учители ратуват за просперитет на просветното дело и със скромните си приноси като издатели, сътрудници на вестници и списания, настоятели, иждивители формират общия процес на ускорено приобщаване на българина към новите ценности на човечеството.

ЛИТЕРАТУРА

1. НБКМ — БИА, ф. 14, а. е. 1 (Григор Начович — автобиографични очерци в ръкопис).
2. НБКМ — БИА, ф. 11, а. е. 5 (Драган Цанков — кореспонденция).
3. НБКМ — БИА, ПВ 3412 (Братя Димитър и Петър Ангелов Кръстевич — кореспонденция със свищовци).
4. ДА — В. Търново, ф. 894 К, оп. 1, а. е. 5, а. е. 6 (Читалище “Еленка и Кирил Аврамови” — Свищов).
5. НБКМ — БИА, ф. 383 (Николай Павлович — ръкописи).
6. Архив на Николай Павлович 1852 — 1894. Състав. В. Ацева. С., БАН, 1980, 580 с.
7. Атанасов, Ж. Неофит Бозвели. С., ОФ, 1974, 220 с.
8. Апостолов, Янко. Свищов — люлка на книгопечатането. — *Бълг. журналист*, 1959, № 4, 24 — 25.
9. *Българска възрожденска интелигенция*. Учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни... Състав. Н. Генчев и Кр. Даскалова. С., Петър Берон, 1988, 740 с.
10. *Българска възрожденска книжнина*. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806 — 1878. Състав. М. Стоянов. Т. 1 — 2. С., Наука и изкуство (НБКМ — БИА), 1957 — 1959, 664; 958 с.
11. Български периодичен печат 1844 — 1969. 504; 520; 480 с.
12. Гергова, А. Книжнината и българите XIX — началото на XX век. С., БАН, 1991, 260 с.
13. Георгиев, Л. Формирането на издателските центрове в България. — *Издател*, 2, 1995, № 2, 3, 4; 9-12.
14. Гунев, Ив. Свищов като книжовно средище през Възраждането. — *Библиотекар*, 1975, № 9, 36 — 38.

PUBLISHERS WITH CONTRIBUTION TO BULGARIAN EGUCATION

LACHEZAR GEORGIEV

Summary

The research of Lachezar Georgiev presents the activity of first bulgarien publishers from epoch of Bulgarien Renaissance with contribution to Bulgarien egucation — Vasily Nenovich (uncnown — 1834), Hristaky Pavlovich (1804 — 1848), Emanoil Vaskidovich (1795 — 1875), Neofit Bozvely (1785 — 1848), as well their follower Joan Stojanov, Theodor Hrulev, Aleko Krastevich, Dragan Tsancov, Dimitar Schischmanov. The material is written on the basis of research of Bulgar- ian archives and reference literature.